



SÜLEYMAN ƏLİYARLI VƏ ONUN “KİTABI DƏDƏM QORQUD” İLƏ BAĞLI ARAŞDIRMALARINI

Bayram Quliyev

AMEA, Elm Tarixi İnstitutu

Professor Süleyman Sərdar oğlu Əliyərli, ilk milli istiqamətli Azərbaycan tarixi dərslisinin müəllifi, Azərbaycan tarixinə dair qaynaqları toplayıb kitab halında müntəxəbat formasında nəşr edən ilk alimlərimizdən biri, etnogenez tariximizi ilk düzgün dəyərləndirən alimimiz və ən nəhayət “Kitabi Dədəm Qorqud” abidəsinə tarixi baxımdan ilk dəyərləndirməni gerçəkləşdirən mütəfəkkir insan, ensiklopedik şəxsiyyət. Onun son yarımçıq qalan məqaləsi də məhz “Kitabi Dədəm Qorqud”a həsr olunacaqdı, əgər ömür vəfa etsəydi.

Bu məqalə Süleyman Əliyərlinin “Kitabi Dədəm Qorqud”la bağlı apardığı araşdırmalara həsr olunmuşdur.

“Kitabi Dədəm Qorqud” və Süleyman Əliyərlinin ona məxsusi baxışı

Süleyman Əliyərli “Kitabi Dədəm Qorqud” abidəsinə hər kəs kimi baxmırdı və o tamamən fərqli formada yanaşmağı üstün tutmuşdu. Məlumdur ki, bu abidə Sovetlər Birliyinin birbaşa təsiri ilə sadəcə filoloji yöndən araşdırılmış, qaynaqda tarixi motivlərin olması nəzərə alınmamışdı. Ümumiyyətlə, XX yüzilliyin 50-ci illərində “Kitabi Dədəm Qorqud” yasaqlanmış abidələr sırasında idi. Türkiyədə bu abidənin çox müxtəlif yöndə tədqiq edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda ona qəhrəmanlıq dastanı olaraq baxılırdı və təəssüf ki, bu tendensiya indi də davam etməkdədir.

XX yüzilliyin 80-ci illərindən etibarən artıq etnogenez məsələlərinin də önə çıxdığı bir dövrdə S. Əliyərli Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq “Kitabi Dədəm Qorqud”u tarixi baxımdan dəyərləndirməyə başladı. Öz mühazirələrində o həmişə aşağıdakı fikirləri səsləndirərək, bildirirdi ki, “Kitabi Dədəm Qorqud” heç də “Koroğlu” və ya “Aşıq Qərib” dastanları kimi tamamən ədəbiyyat örnəyi deyildir, onda tarixi izlər qalmaqdadır və həmin izləri sadəcə tarixçilər araşdırıb bilər. O əsaslandırırırdı ki, digər dastanlardan fərqli olaraq bu abidənin Drezden və Vatikan olmaq üzrə iki əlyazma nüsxəsi mövcuddur. O, bu abidənin üçüncü əlyazma nüsxəsinin də olmasını bilmədən getdi bu dünyadan, çünki hələ elm aləminə bəlli deyildi. Bir abidənin əlyazma nüsxəsinin olması və onun yüzilliklər öncəsində qələmə alınması o abidənin dəyişmədiyini göstərməkdədir. Digər ədəbi dastanlar isə dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçməklə günümüzə qədər gəlib çatmışlar. Ona görə də, “Kitabi Dədəm Qorqud”a sadəcə bir ədəbi abidə kimi baxmaq

doğru deyildir. O, eyni zamanda, tarixi bir qaynaqdır. Heç şübhəsiz ki, böyük alimimiz və mənim ustam bu istiqamətdə yazmış olduğu araşdırmalarla öz fikrini isbat etmişdi.

“Kitabi Dədəm Qorqud” haqqında daim israrla davrandığı başqa bir məsələ isə abidənin adının düzgün oxunmaması ilə bağlı idi. “Kitabi Dədəm Qorqud” abidəsinin adındakı “Dədəm” sözcüyünün “Dədə” kimi oxunması onun tərəfindən yanlış qəbul edilirdi. O, məntiqli bir şəkildə haqlı idi və abidənin Drezden əlyazma nüsxəsinin titul vərəqində adı “Dədəm” formasında (“Kitabi Dədəm Qorqud əla lisani tayifeyi Oğuzan”) yazılmışdı. Gerçəkdən də, abidənin əsas əlyazma nüsxəsinin titul vərəqinə istinadən əsərin adının doğru bir şəkildə, yəni “Dədəm” kimi oxunması və yazılması önəmlidir. O, “Kitabi Dədəm Qorqud”un adındakı sözcüyün “Dədəm” deyil, “Dədə” kimi işlədilməsini iki formada əsaslandırırırdı. Birinci subyektiv səbəbdir ki, bu, Sovetlər Birliyi ilə bağlandıdır. Bilindiyi kimi, Sovetlər zamanında Türklük qadağan olunmuşdu və “Dədəm” sözü “mənim dədəm” mənasını verdiyinə görə bu, senzurdan keçməli idi. Sovet ideologiyasına görə azərbaycanlının dədəsi Türk ola bilməzdi. İkinci səbəb isə obyektiv idi. Əsərin Drezden əlyazma nüsxəsinə köçürən Heinrich Friedrich von Diez əsərin adını “Dədəm” kimi deyil, “dədə” kimi yazmış və Berlin Kral Kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Sonrakı tədqiqatçılar da Berlin Kral Kitabxanasındakı nüsxədən yararlandığı üçün əsərin adında xəyata yol vermişlər. Ömür vəfa etsəydi, onun “Kitabi Dədəm Qorqud” ilə bağlı hələ çoxlu və unikal fikirləri var idi.

“Kitabi Dədəm Qorqud” ilə bağlı çalışmaları

Süleyman Əliyarlının “Kitabi Dədəm Qorqud”a həsr olunmuş “Dədəm Qorqud kitabında ana xaqanlığ izlərinin tarixi” adlı ilk məqaləsi 1983-cü ildə “Azərbaycan filologiyası məsələləri” məqalələr toplusunda nəşr edilmişdi. Məqalədə abidəmizdə ibtidai icma quruluşuna dair izlər əsaslandırılmış şəkildə təqdim olunmuşdu. Bu araşdırmanı davam etdirən alimimiz 1984-cü ildə “Ulduz” jurnalının 6-cı sayında daha bir məqalə dərc etdirdi. S. Əliyərli “Kitabi Dədəm Qorqudun əsəti, rəvayət və totemlər dünyası” adlı məqaləsində qurddan törəyiş əfsanəsi əsasında Azərbaycan türklərinin etnogenezi məsələlərinə ilk dəfə toxundu. Elə həmin ildə Ziya Bünyadov ilə birlikdə “Kağan” titulu haqqında” məqaləsi Azərbaycan SSR EA Xəbərləri” jurnalında yayımlandı. Müəllif ilk dəfə bu məqaləsində türklərdə ikihakimiyyətlik və hərbi demokratiya mövzusunda toxunurdu. Bu, abidəmizin tarixi yəndən araşdırılmasının başlanğıcı idi. 1986-cı ildə nəşr olunan “Alp Ərənin epik bibliografyası” adlı məqaləsində S. Əliyərli bir neçə məqamlara aydınlıq gətirirdi. Bunlardan birincisi Alp Ərən obrazı ilə Türk sərkərdə və başçı Atıllanın prototipliyi məsələsi, ikincisi isə dastandakı qəhrəmanların hərəsinə aid boyların olma ehtimalı idi. O, abidənin əlavə boylarının ola biləcəyini söyləyirdi. İllər sonra 2019-cu ildə “Kitabi Dədəm Qorqud”un “Türkmən Səhra” adlandırdığımız üçüncü əlyazma nüsxəsinin tapılması onun fikrini təsdiqləmiş oldu. Həqiqətən də, abidənin Drezden əlyazma nüsxəsində işarə olunan Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi motivi Türkmən Səhra əlyazma nüsxəsində boy olaraq qarşımıza çıxdı. Demək ki, Oğuzların digər qəhrəmanları haqqında da boylar olmuşdur. 1987-ci ildə yazmış olduğu “Qorqud kitabında Boriagız və Şi-roküzə anlayışlar” adlı məqalə ilə alim “Kitabi Dədəm Qorqud”da mövcud olan toponimlərə və sözlərdə gizlənən tarixi motivlərə diqqət çəkmək istəmişdir. 1988-ci ildə F. Zey-nalov və S. Əlizadə abidənin yeni nəşrini hazırladılar və bu nəşrdə ilk dəfə olaraq tarixi-coğrafi qeydlər də yer aldı. Bu tarixi-coğrafi qeydlərin müəllifi, heç şübhəsiz ki, S. Əliyərli idi. 1989-cu ildə “Sovet Türkologiyası” jurnalının 4-cü nömrəsində “Qorqud kitabı: kompleks şəkildə tarixi-filoloji araşdırma” adlı məqaləsi ilə o artıq abidəmizi geniş şəkildə tarixi yəndən tədqiqatə cəlb etmişdi. Bununla bərabər o, “Kəngər” və “Bulqar” sözcüklərinin də tarixi önəminə aydınlıq gətirmişdi.

90-ci illərdən etibarən Süleyman Əliyərli əldə etdiyi elmi nəticələri türk oxucular ilə də bölüşmək qərarına gəlir. “Kağan” titulu haqqında”, “Dədəm

Qorqud kitabında ana xaqanlığ izlərinin tarixi”, “Qorqud kitabı: kompleks şəkildə tarixi-filoloji araşdırma”, “Qorqud kitabında Boriagız və Şi-roküzə anlayışlar” və digər məqalələri Türkiyə türkcəsinə çevrilib və müxtəlif türk jurnallarda nəşr olunur. Eyni zamanda, alimimizin türk dilində tamamilə yeni məqalələri də yayımlanır. Bunlardan ən dəyərlisi 1991-ci ildə “Türk Kültürü Araştırmaları” adlı topluda nəşr olunan “Kitabi Dədəm Qorqud kitabı olmuş mu?” adlı məqaləsidir. S. Əliyərli bu məqalədə kitabımızın tarixi, boyların tarixi, onun ölçüləri, onun aid olduğu dövr, boyları və onların xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. 1994-cü ildə XII Türk Tarix Konqresində iştirak edən Süleyman Əliyərli “Kitabi Dədəm Qorqud”u bir tarixi qaynaq kimi incələyən biri olaraq “Dədə Qorqud kitabında soy-kök arayışı bir kaynak gibi” adlı məruzəsi ilə çıxış etdi. 1996-cı ildə “Kitabi Dədəm Qorqud”un almanca yeni nəşri haqqında “Ədəbiyyat” qəzetində bir məqalə çap elətdirən S. Əliyərli həmin çapı gerçəkləşdirən Dr. H. A. Schmiede ilə sonradan yaxın dost olur və bir kitab ərsəyə gətirir.

2000-ci ildə “Kitabi Dədəm Qorqud”un 1300 illiyi qeyd olunan bir vaxtda Prof. Dr. Süleyman Əliyərli Dr. H. A. Schmiede və Dos. Roza Arazova ilə birlikdə “Kitabi-Dədəm Qorqud ”aşıqı” adlı kitab nəşr etdirir. Bu kitab abidəmizi ilk dəfə akademik formada araşdıran, onun surətini əli ilə hazırlayan Heinrich Friedrich von Diezə həsr olunmuşdur. Kitabda Heinrich Friedrich von Diezin həyatı haqqında məlumat verilib və ona aid şəkillər əks olunmuşdur. Burada Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyunun H. F. von Diez tərəfindən hazırlanan ərəb hərfləri ilə bir nüsxəsi, onun elmi irsinə dair məlumatlar, sənədlərin fotofaksimilələri yer almaktadır. Kitabı ən dəyərlili edən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, H. F. von Diezin öz əli ilə köçürüb Berlin Kral Kitabxanasına hədiyyə etdiyi “Kitabi Dədəm Qorqud”un Drezden əlyazmasının nüsxəsinin tamamı fotofaksimilə formasında kitaba əlavə olunmuşdur.

S. Əliyarlının “Kitabi Dədəm Qorqud və Türk törəyiş əfsanəsi” adlı 2000-ci ildə “Elm” qəzetində nəşr olunan məqaləsi də olduqca böyük maraq kəsb edir. Alimin 2006-cı ildə “Bakı Universitetinin Xəbərləri” dərgisinin 3-cü sayında “Qorqudşünaslıqda yeni bir əsər” adlı məqaləsi Türk qorqudşünas O. F. Sərtkayanın yeni kitabının təhlilinə həsr olunmuşdur. O burda kitabın üstünlüklərini qeyd etməklə yanaşı, ziddiyyətli məqamları da tənqid etmişdir.

Yarımçıq qalan son məqaləsi

İlk dəfədir ki, bu haqda məlumat verirəm və bunu məndən başqa heç kəs bilmirdi. Onun son məqaləsi də “Kitabi Dədəm Qorqud”a həsr olunmalı idi, lakin yarımçıq qaldı. Bu məqamə keçməmişdən öncə bildirməliyəm ki, 2012-ci ildə onun seçmə məqalələrindən ibarət “Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə” adlı kitabı nəşr olundu və bu kitabın ikinci bölümü “Kitabi Dədəm Qorqud”a həsr olunmuş məqalələrdən ibarətdir. Çox şadam ki, bu

kitabın hazırlanmasında sevgili ustadıma yaxından kömək olmuşdum. Bu kitabın hazırlanması başa çatdıqdan sonra o yeni bir məqalə üzərində işləyirdi. Məqalə “Kitabi Dədəm Qorqud”da Polifem və Təpəgöz məsələsinə həsr olunmalı idi. Hətta bir neçə materialı elə mən özüm tapmışdım. Həmişə deyərdi ki, nə isə çatmır, baxmayaraq ki, bu mövzuda bir neçə tədqiqat əsəri vardı, o bir boşluq hiss edirdi. Ona görə də, iki ilə yaxın yazıb bitirə bilmədi və get-

Gedişinə inanmadığım ustadım

İndi də onun yoxluğunu qəbul etmək çox çətinidir. Birlikdə çox zaman keçirmə imkanımız olmadı, lakin ən doğma insanıma çevrilmişdi. Əslində insanları bir o qədər yaxınına buraxmazdı. Həmişə məsafəli davranırdı. Ona söz demək o qədər də asan deyildi. Amma mənə öz qapılarını açmışdı və biz çox yaxın idik. O

mənə tarixi sevməyi öyrətdi. “Kitabi Dədəm Qorqud”a düzgün qiymət verməyi, tədqiqatın nə demək olduğunu öyrətdi. Öz kimliyimi onun sayəsində öyrəndim. O böyük insan idi və Azərbaycan tarixinə Süleyman Əliyarlıdan bir də gələrmə, bilmirəm.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər) / prof. S.S. Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: “Çıraq”, 2009, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: “Çıraq”, 2007, 400 s.
3. Əliyarlı S. S. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı: “Mütərcim”, 2012, 560 s.
4. Azərbaycan Tarixinin Çağdaş Problemləri. Azərbaycan tarixçisi, professor S. S. Əliyarlının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məcmuə. Redaktor: H. İsaخانlı. Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2000, 303 s.
5. Əliyarlı S. S. Dədəm Qorqud kitabında “Boriağız” və “Şiroküzvəz” anlayışları. Dədə Qorqud dünyası. II kitab. Bakı: BDU nəşriyyatı. 2012, s. 21-37
6. Əliyarlı S. S. “Kağan” titulu haqqında // Tarix və onun problemləri (Akademik Z. M. Bünyadovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış). Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2012, s. 10-17
7. Aliyarlı S. S. Epos ve Türk Tarih Öncesi // Türkler ansiklopedisi. c.3. Ankara, 2002, s. 1470-1472
8. Aliyarlı S. S. Kitab-i Dedem Gorgud: tarihi-filoloji araşdırma tecrübəsi /Türk Dili Araşdırmaları Yıllığı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basınevi, 1994, s.11-22
9. “Kitabi-dədəm Qorqud” aşığı / Tərtibçilər: Prof. Dr. S. S. Əliyarlı, Dr. H. A. Schmiede. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2002, 213 s.
10. KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, II cild, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, 568 s.